

УДК 913(477.4)

СИТНИК О.І.

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ ТА
ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ МІЖЗОНАЛЬНОГО
ЕКОТОНУ ЛІСОСТЕПОВОЇ І СТЕПОВОЇ СМУГ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

Актуальність теми. Одним із перспективних напрямів сучасного ландшафтознавства і фізичної географії – є дослідження географічних екотонів (геоекотонів) [9]. Проблема вивчення геоекотонів набула особливої гостроти і актуальності в наш час. Це зумовлено насамперед тим, що, зростаюче швидкими темпами антропогенне навантаження, дедалі більше дестабілізує природне середовище і сприяє при цьому збільшенню контрастності і мозаїчності ландшафтної сфери, виникнення чисельних порушень біогеоцентричного континуума, формуванню антропогенних і природно-антропогенних меж [9].

Будучи перехідною смугою між суміжними екосистемами геоекотони мають властивості і характеристики межуючих екосистем. Це визначає їхню вразливість від зовнішніх чинників, що визначається силою зв'язків і інтенсивністю взаємодій [9, 15, 16].

Під час вивчення взаємодії цивілізацій з географічним середовищем перш за все маєтись на увазі перебудова ландшафтів.

На різних етапах розвитку суспільства перетворення охоплювали і охоплюють майже всі компоненти ландшафтної сфери: тваринний і рослинний світ, ґрунт, поверхневі води, гірські породи, мінерали. Те, що цей процес відбувався і відбувається за активної участі людини, не викликає жодних сумнівів. Проблемним є питання історико-географічного заселення і освоєння території.

У зв'язку з цим поставлено за мету розглянути історико-географічні особливості заселення та освоєння території міжзонального екотону Правобережного Лісостепу і Степу України та виділити етапи, що відповідають періодам освоєння вказаної території.

Історико-географічні особливості освоєння окремих територій в своїх працях розглядали Арманд Д.Л., Баландін Р.К., Бондарєв Л.Г., Мільков Ф.Н., Жупанський Я.І., Денисик Г.І., Воропай Л.І., Куниця М.М., Дробишев В.З., Ковальченко І.Д., Муранов А.В., Рассказов С.В., Яцентюк Ю.В., Чиж О.П., Канський В.Р., Бабчинська О.І.

Зокрема, Баландін Р.Е., Бондарєв Л.Г. [1], розглядаючи історико-географічні особливості освоєння територій, зазначали, що з розвитком суспільства ускладнювались та посилювались взаємозв'язки між суспільством та навколишнім середовищем одночасно з послідовним відчуженням людини від природи. Зростала інтенсивність перетворень, але і одночасно скорочувалась тривалість етапів суспільного та технічного розвитку.

Результати дослідження. Перехідний екотон між лісостеповою і степовою смугами Правобережної України включає південну частину лісостепу і північну частину степу. До його складу входить Південноподільська височинна область та Південнопридніпровська височинна область Дністровсько-Дніпровської лісостепової провінції та Південномолдовська схилово-височинна область, Південноподільська схилово-височинна область, Південнопридніпровська схилово-височинна область Північностепової підзони.

В адміністративному відношенні – це південь Черкаської та Вінницької областей, Кіровоградська область, північ Миколаївської, північна і північно-західна частина Одеської та західна частина Дніпропетровської областей

Зазначена територія освоювалась людиною протягом тривалого історичного періоду. Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, а також освоєння родовищ корисних копалин призвело до інтенсивного використання земель. Лише у сільськогосподарському виробництві використовуються до 80% земельних угідь територій. В межах вказаного міжзонального екотону знаходяться потужні родовища різноманітних корисних копалин, які розробляють відкритим способом, особливе місце займають водні об'єкти та міста.

Природокористування в регіоні змінило і порушило природний баланс лісостепових і степових ландшафтів, які змінили свою морфологічну структуру та речовинно-енергетичний метаболізм. Цей процес призводить до екологічних конфліктів. В регіоні виникає (формується) ландшафтно-екологічна ситуація, коли зональні ландшафти під впливом природно-антропогенних чинників не можуть виконувати та відновлювати свої природні зберігаючі та формуючі функції і починають деградувати.

Проаналізуємо хід історичного природокористування в міжзональному екотоні лісостепової і степової смуги Правобережної України.

Перший етап – до утворення Київської Русі, як державного формування.

Цей етап характеризується первісними стосунками економічного характеру. Мова йде про господарську і побутову спеціалізацію племен, які кочували в межах південної частини лісостепової і північної частини степової зони Правобережної України. Вони займалися землеробством, полюванням, скотарством тощо і були залежними від конкретних фізико-географічних умов не тільки економічно, але і в плані побутової культури, й навряд чи могли різко змінити умови свого існування.

Вказана територія є зоною інтеграції контрастних ландшафтів. Важливими виявлялися легкість проникнення і можливості адаптації „лісових” і „степових” племен до ландшафтів території. Археологічні джерела свідчать про проникнення „лісових” племен на південь, де ще можна було практикувати деякі види „лісового” господарства. В свою чергу, вихідці із степової зони просувались на північ, пристосовуючись до ландшафтних умов, в яких ще можливе скотарство. Такому взаємопроникненню груп племен, адаптованих до різних фізико-географічних умов, імовірно сприяли загальні риси природних умов екотону.

Другий етап – доба Київської Русі. Протягом кількох століть населення України робило спроби освоєння родючих земель лісостепових і степових територій. Територія Київської Русі в період апогею могутності простягалася від Балтійського моря до Чорного та від р. Оки до Карпат [19]. Щоб стримувати кочівників і сприяти заселенню земель, на південь від Києва було збудовано низку укріплень, наприклад Змієві вали [18].

У вказаний період міжзональний екотон був фактично межею, розподільною лінією між осілим населенням і кочівниками [2].

Активні розселенсько-демографічні процеси та землеробсько-скотарський тип природокористування в період становлення і розквіту Київської Русі стимулювали стійку антропогенну трансформацію ландшафтів (від природних або умовно змінених до слабо змінених, частково саморегулюючих та самовідновлюючих свій природно-ресурсний потенціал).

Третій етап – народна колонізація. Визначається з середини XIV до кінця XVIII ст. і характеризується подальшим поступовим освоєнням території міжзонального екотону Правобережного Лісостепу і Степу України, покладений початок масового освоєння лісостепових і степових ландшафтів, а також збільшення їх демографічної ємності.

У період правління великих князів литовських освоєння південних земель проходило досить успішно й завершилось створенням кількох фортець. На середину XVI ст. межі заселених українцями земель були знову зміщені до укріплень, що тягнуться вздовж північної окраїни Степу [11].

Незважаючи на татарську загрозу багаті незаймані землі непереборно вабили поселенців. Сусідство із степом для переселенських землеробських груп загрожувало конфліктами, що змусило укріплювати територію фортецями, форпостами, засічними лініями тощо. Відкритість контактної зони степу зумовили бар'єрний характер більшості створених елементів культурного ландшафту, націлених на функції військового захисту від степових нападників.

На середину XVII ст., наприклад, на Брацлавщині на кожні 218 км припадало місто. Хоч в містах проживало до 60% населення території, вони не являли собою міських центрів, а були прикордонними форпостами.

З розвитком колонізації земель формувався і новий стан - козаки. В межах екотону козаки організовували уходи (мисливські та рибацькі), випасали худобу і коней [11].

Поступово, до початку XVIII ст. південний Лісостеп Правобережної України перетворився на відносно добре розвинений сільськогосподарський регіон, де сформувались різноманітні антропогенні ландшафти (селитебні, сільськогосподарські, лісові, водні, дорожні). В результаті виникають регіональні екологічні конфлікти: прогресуюче знищення лісів, засолення і замулення заплавлених ґрунтів, збільшення кількості антропогенних ярів.

Четвертий етап – провінціалізація. Общинно-поміщицьке природокористування в XVIII – першій половині XIX ст. стимулювало і поглибило подальшу активізацію природно-антропогенних ландшафтно-формуєчих процесів, викликало зміни теплофізичних, біохімічних і водних процесів, погіршення мезоклімату.

Розпочинається активне господарське освоєння півдня Правобережної України („велика колонізація Півдня”), що, відповідно, вплинуло на господарське освоєння північного Степу. Натуральні ландшафти активно змінювались сільськогосподарськими. В цей період спостерігається зростання площ орних земель, що загалом зумовило ускладнення структури антропогенного ландшафту.

На значних територіях міжзонального екотону лісостепові і степові ландшафти в процесі тотального винищення лісів і розорювання земель трансформуються в агрокомплекси, що сприяло появі в регіоні типово антропогенних аллохтонних ландшафтів. Антропогенний чинник стає одним із найважливіших в трансформації природного середовища.

Поступово в межі екотону змістилась значна кількість населення, комунікації, соціальна та адміністративна інфраструктура. В ключових точках відроджувались старі та з'являлись нові міста. Сам регіон поступово перетворився в один із освоєних ареалів (провінцію) Російської імперії.

П'ятий етап – промислове освоєння. Починається з середини XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин, які супроводжувались стрімким будівництвом промислових підприємств, шляхів сполучення. “Вільні” простори лісостепу і степу покриваються мережею нових центрів і комунікацій. Формується мережа населених пунктів, яка практично не змінюється до нашого часу. Осередки “старожилого” антропогенного ландшафту перетворюються в новий аграрно-промисловий ландшафт.

Шостий етап - радянська перебудова, характеризується подальшим освоєнням території, як в аграрному, так і промисловому відношенні, а також втіленням адміністративного проекту у вигляді перерозподілу території між областями, який остаточно завершився у 1954 році, а також економічного – в економічному районуванні. Територія екотону розподілялась між Південно-Західним, Донецько-Придніпровським та Південним економічними районами, згодом Подільським, Центральним, Придніпровським, Південним.

Сьомий етап – сучасний. Сьогодні регіон являє собою полігон розподілу сфер впливу великих міст з потужним промисловим комплексом. Західна частина відноситься до сфери впливу м. Вінниці, північна та центральна тяжіє переважно до м. Києва, східна до м. Дніпропетровська, південна до м. Одеси. Територія міжзонального екотону охоплює 23 міста і 82 селища міського типу. Орні землі становлять понад 70% території, що свідчить про екстенсивні методи господарювання [7].

В ландшафтах регіону створюються нові техногенні елементи, які призводять до трансформації в природно-техногенні (геотехногенні) системи.

Наростаюча антропогенна деградація ландшафтів вказаного геоекотону, перш за все, пов'язана з „допінговою наркотизацією” виснажених лісостепових та степових ґрунтів мінеральними добривами та пестицидами з наступною їх низхідною водно-літодинамічною міграцією, а в результаті – до біохімічних техногенних забруднень земельних, водних і рослинних ресурсів, формуванню численних локальних екотонно-геохімічних аномалій і бар'єрів, надзвичайно небезпечних для людини [12].

Висновки. Історична спадкоємність антропогенної трансформації лісостепових і степових ландшафтів міжзонального екотону призводить до об'єктивного прогнозованого розширення і поглиблення техногенезу в майбутньому, а відповідно і некерованого процесу збільшення деградованих антропогенних ландшафтів в регіоні.

Намагання визначити історико-географічні етапи освоєння міжзонального екотону не претендує на завершеність і всеохопленість, а лише показує можливість окреслення досліджуваних меж вказаної території, що дозволить підійти до усвідомлення важливого значення зазначеного та інших міжзональних екотонів і до вирішення проблем охорони, використання і науково-обґрунтованого управління ними.

1. Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М.: Мысль, 1988.
2. Бевз Г.П. Історія Уманщини. – К., 1997.
3. Бобра Т.В. Проблема изучения границ в физической географии // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 1998. Вып. № 2 (приложение). – С. 45-48.
4. Бобра Т.В., Лычак А.И. Содержание понятие «граница» в современной физической географии // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 1998. – Вып. №2 (приложение). – С. 48-52.
5. Бобра Т.В. Ландшафтные экотоны Крыма // Биологическое и ландшафтное разнообразие Крыма: проблемы и перспективы. Научно-практические дискуссионно-аналитический сборник «Вопросы развития Крыма». – Симферополь: Сонат, 1999. – Вып. 11. – С. 31-33.
6. Бобра Т.В. Выявление и картографирование ландшафтных границ // Ученые записки ТНУ. – Симферополь, 2000. – Вып. 1.
7. Географічна енциклопедія України. В 3 т. – К.: Українська енциклопедія, 1989-1993.
8. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: Місце і простір. – К.: Вид.-поліграф. центр “Київський університет”, 2005. – Т.2. – 503 с.
9. Дем'ячук П.М. До питання класифікації геоекотонів // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер.: Географія. – Вип.3. – Вінниця, 2002.
10. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
11. Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР. Уч. пособие. – М.: «Высшая школа», 1973. – 320 с.
12. Козинська І.П. Антропогенний вплив на ландшафтні системи Кіровоградщини. Екологія: наука, освіта, природоохоронна діяльність: Мат. Між нар. наук.-практ. конф. – К.: Наук. світ, 2007. – 156 с.
13. Природа Черкащини / За ред. М.П. Мороза. – Миколаїв: СІМАД, 1996.
14. Селитебні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, О.І. Бабчинська – Вінниця: Теза, 2006. – 256 с.
15. Ситник О.І. Антропогенні зміни клімату та мікрокліматів Черкаської області в умовах перехідного екотону Правобережного Лісостепу і Степу // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер.: Географія. – Вип. 13. – Вінниця, 2007.
16. Ситник О.І. До питання типології міжзонального екотону Правобережного Лісостепу і Степу України // Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень: Мат. Міжнар. наук. конф. – Д.: Вид-во ДНУ, 2007. – Вип. 4. – 425 с.
17. Ситник О.Г. Передумови антропогенних змін клімату міжзонального екотону Правобережного Лісостепу і Степу України // Розвиток географічної думки на півдні України: проблеми і пошуки: Мат. Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Мелітополь: Мелітополь, 2006.
18. Стецюк В.В., Ковальчук І.П. Основи геоморфології: Навч. посіб. / За ред. О.М. Маринича. – К.: Вища шк., 2005. – 495 с.
19. Субтельний Орест Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – К.: Либідь, 1993. – 700 с.: іл.

The territory of interzonal ecotone of rightbank Ukraine forest-steppe and steppe region has been developed by man since ancient times and are marked by some historical and geographical peculiarities of population and house- holding.